

Nikola Tominac, umirovljeni pukovnik
 Bože Huzanića 76
 10370 Dugo Selo
 nikola.tominac@gmail.com

UDK: 94(497.6)"1878"(093)Ulica
 355Milenković, A.
 Prethodno priopćenje
 Prilmljeno: 30. kolovoza 2024.
 Prihvaćeno: 10. studenog 2024.

OKUPACIJA BOSNE I HERCEGOVINE IZ 1878. GODINE U SJEĆANJIMA NATPORUČNIKA ALEKSANDRA MILENKOVIĆA

Ovaj je prilog posvećen operacijama tijekom okupacije Bosne i Hercegovine iz 1878. godine u Zapadnoj Bosni, posebice kod Bihaća i Velike Kladuše. Budući da sam u istraživanju „Ličani u okupaciji Bosne i Hercegovine 1878. godine“¹ detaljnije istražio sve pravce napada na području Bosne i Hercegovine, ovom prilikom sam se posvetio sjećanjima topničkog natporučnika Aleksandra pl. Milenkovića od Temesvárya², glavnostožernog časnika u 72. pješačkoj brigadi koja je sudjelovala u ovim vojnim operacijama, objavljenim u članku „Bihać und Kladuš. Meine Errinerungen als Oberleutnant und Brigadegeneralstabsoffizier aus der Okkupation Bosniens im Jahre 1878“, iz bečkih vojnih novina Danzer's Armee-Zeitung, broj: 51/52, od 21. prosinca 1911. godine.³ Iz njega su vidljiva sva vojna i druga događanja na mikrorazini, osobe, prostor operacija, ali i neki do sada nepoznati detalji, osobito način života, odnosi s protivničkom stranom vojnika tijekom operacija i važnije osobe s obje strane.

Rad donosi i dijelove Milenkovićeve članka prevedenog na hrvatski jezik, a vojna terminologija prilagođena je sadašnjoj službenoj hrvatskoj terminologiji, a tamo gdje to nije bilo moguće, navedeni su usporedno sadašnji hrvatski i austrijski pojmovi, osobito za vojne činove i formacije.

Ključne riječi: okupacija Bosne i Hercegovine 1878., Bihać, Kladuša, natporučnik Aleksandar Milenković

¹ Hercegovina, časopis za kulturno i povijesno nasljeđe, broj 6, 2020., <https://hrcak.srce.hr/243855>

² Alexander pl. Milenković od Temesváralja (1847.-1914.), austrougarski časnik. Pred kraj karijere unaprijeđen u čin general bojnika (GM).

³ Novine Danzer's Armee Zeitung izlazile su u Beču od 1899. do 1919.

Uvod

Kao vrlo važno povijesno događanje našega šireg okružja pomalo je zaboravljena okupacija Bosne i Hercegovine iz 1878., koja je vojnom prisilom potpuno promijenila političko stanje ove osmanske pokrajine, prouzročivši usput brojne žrtve s obje zaraćene strane. Za muslimanske građane tadašnje Bosne i Hercegovine to je bila velika tragedija, a za Srbe i Hrvate sreća zbog postizanja neovisnosti od osmanske vlasti.

Vojne operacije okupacije tekle su u kudikamo složenijim i brutalnijim uvjetima nego što je to zamislio glavni zapovjednik operacija general Josip barun Filipović⁴. Zbog nedostatka operativnih snaga i povećanja opsega, ali i uslošnjanja aktivnosti na ostalim bojištima širom Bosne i Hercegovine, okupacija Zapadne Bosne (Krajine) planirana je kao posljednja faza operacija. Stoga su važna vojna događanja u tom području u vremenu od 20. kolovoza do 19. rujna, posebno poput borbi kod Velečeva 24. kolovoza, osvajanja Ključa 8. rujna i borbe kod Bihaća od 7. do 18. rujna.

Napadom na Bihać i Ključ Austro-Ugarska je htjela osloboditi Zapadnu Bosnu (Krajinu) i time olakšati djelovanja na širem operativnom području, osobito oko Livna, gdje su se još uvijek nalazili brojni ustanici i turski vojnici. Zsigurno je bilo dilema o tome treba li započeti s operacijama prije nego dođu potrebna vojna pojačanja ili krenuti s trenutačno raspoloživim snagama. Što je bio povod da u napad krene samo jedna brigada na tako složenom prostoru i po vrlo nepovoljnim vremenskim (maglovitim) uvjetima, teško je reći. Je li bilo previda nad stvarnom situacijom u prostoru djelovanja, što će u prvoj fazi dovesti do neuspjeha i bespotrebnih velikih gubitaka, osobito ličke 79. pješačke pukovnije. Bihać i okolicu branilo je između 8000-9000 ustanika, a po nekim izvorima čak i do 15 000, što je bilo kudikamo više od napadnih snaga. Međutim, na širem području Krajine i u Zapadnoj Bosni bilo je stacionirano još oko 41 000 ustanika i turskih vojnika koji su se u slučaju potrebe mogli brzo prebacivati na pojedine i važne pravce djelovanja.⁵

⁴ Josip barun Filipović godine 1874. unaprijeđen je u čin generala topništva (Feldzugmeister - Fzm) sa službom u Brnu, a nakon toga odlazi u Prag na dužnost vojnog zapovjednika za Češku. Tu je dobio zapovijed za preuzimanja zapovjedništva nad zagrebačkim XIII. korpusom (zborom) i zadaću okupacije Bosne i Hercegovine. Nakon završetka vojnih operacija Filipović će kratko ostati na dužnosti civilno-vojnoga poglavara Bosne i Hercegovine. Nasljeđuje ga vojvoda Wilhelm Nikolaus od Württemberga, njemački aristokrat, a Josip će se vratiti u Prag, gdje će mu biti dodijeljen Zapovjedni križ vojnoga reda Marije Terezije.

⁵ MANDIĆ, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, 86 i 100; SCHMARDA, *Kurzgefasste Geschichte des k.u.k. Otočaner Infanterie-Regiment Graf Jellačić Nr. 79*, 58.

Pripreme i prve bitke

Nositelj napadnih operacija na Bihać bila je 72. pješačka brigada⁶ iz 36. PD⁷, kojom je zapovijedao general bojnik (GM)⁸ Paul pl. Zach, a glavnostožerni časnik bio je natporučnik Aleksandar pl. Milenković. Borbe kod Bihaća tijekom 7. rujna 1878. spadaju u najkrvavije u čitavom pohodu na Bosnu i Hercegovinu.

Prvotni cilj 72. pješačke brigade bio je napredovanje od Zavalja preko Petrovca do Ključa i Han Čađavice, ali se zadnjih dana kolovoza morao ograničiti na pret hodno zauzimanje Bihaća. Glavno zapovjedništvo u Zagrebu i vrh vojske iz brojnih izvještaja iz Krajine imali su informacije da se tamo, a posebno kod Bihaća, može očekivati iznimno snažan otpor, s obzirom na poznatu ratobornost i fanatizam тамошњих stanovnika. Štoviše, krajiški ustanici ne samo da su pokazali namjeru obrane svoje domovine već su namjeravali borbu prenijeti i preko granice na austrougarski teritorij. Zbog toga su austrougarski stanovnici uz granicu u to vrijeme proživjeli veliku nelagodu i strah. Od Kulen Vakufa do Novog⁹ bile su ustaničke skupine koje su preko posrednika širile glasine da će austrougarske snage nakon prelaska granice paliti naselja i ubijati stanovništvo.

U takvim okolnostima 72. pješačka brigada nikako nije bila dovoljna za napad na Bihać i zaštitu vlastitog teritorija. Zbog toga je 28. pješačka brigada bila u hodnji prema Slunju, a duž granice od Svinice prema Glini do Lapca razmješteni su mađarski Landwehr (Domobranski) bataljuni br. 87, 88 i 89 sa zadaćom da organiziraju vojni kordon pod zapovjedništvom brigadira (Oberst) Landwehra, pukovnika Mussulina.

Za osiguranje vlastitog položaja Zapovjedništvo 72. brigade ojačalo je obrambenu postaju kod raštela Zavalje i postavilo sustav signalizacije za uzbunu duž granice. Ova brigada ojačana je 1. FJB¹⁰ i 1/I brdskom baterijom, te je 1. satnija 87. Landwehr bataljuna premještena na Zavalje. Tu je bilo uspostavljeno skladište streljiva i pola divizijskog saniteta.

⁶ U sastavu 72. pješačke brigade bile su: 23. linijska pješačka pukovnija iz Sombora (Vojvodina), dvije bojne 79. pričuvne pješačke pukovnije, dvije bojne 53. pričuvne pješačke pukovnije iz Zagreba, hrvatske 87. i 88. domobranska bojna iz Zagreba, 76. pričuvna pješačka pukovnija iz Soprona (Ugarska) i 12. lovačka bojna iz Kolina (Češka), Brigadnu pričuvu su sačinjavale 1. lovačka bojna iz Terezina (Češka), jedna satnija Landwehra i teška bitnica 3/12. topničke pukovnije iz Ljubljane (Izvor: *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Prilog 5) (dalje u tekstu: *Occupation Bosniens...*)

⁷ U sastavu divizije bile su 2. i 72. pješačka brigada. Kratica PD odnosi se na pješačku diviziju.

⁸ Kratica GM odnosi se na čin general majora.

⁹ Bosanskog Novog

¹⁰ Kratica JFB odnosi se na lovački bataljon (njem. *Feldjäger battalion*).

Do kraja kolovoza brigada je bila potpuno spremna za početak djelovanja i razmještena na način: stožer brigade, 1. FJB, artiljerija bili su u i kod Zavalja; 79. pričuvna pješačka pukovnija grof Jelačića s pet satnija u Petrovoselu¹¹, a s tri satnije u Željavi; 23. linijska pješačka pukovnija baruna Ajroldija imala je dvije satnije u Željavi, dvije u Baljevcu, dvije u Zavalju, dvije u Međudražju, tri u Skočaju i jednu u Melinovcu. Svi ti odredi postavili su poljske straže duž granice, koje su se mjestimično sučeljavale s ustaničkim postajama.

Posljednjih dana kolovoza uzbuđenje preko granice osjetno je poraslo. Posvuda su kršćanske obitelji dolazile u austrougarsku upravu i nisu se htjele vratiti kući jer im je tamo prijetila smrt. Bihački mutešarif Husein efendija Kara Begović postavio se na čelo pokreta i pozvao sve Krajišnike na otpor u Bihaću, kao i na granicu prema Prosičenom kamenu. Pod hadži Hasanom Salkićem iz Peći¹² i hadži Ibrahimom Medinelijom u Bihać su došle brojne grupe ustanika. Između Čerkezovca i Šturlića skupilo se dvije do tri tisuće ustanika. Od toga su tri satnije (čete) bile pod begom Pozdercem s tri topa nasuprot Prosičenom kamenu, a tri satnije (čete) s četiri topa u pričuvu zapadno od Mutnika. Satnije (čete) i veće skupine imale su redifске časnike zadužene za obuku ustanika u korištenju pušaka sa zatvaračem. Obuku je vodio turski potpukovnik Nuri Beg s jednim bojnikom i sedam satnika. Ukupno su te snage imale osam do devet tisuća ljudi spremnih za borbu na zapadnoj granici. Prema potvrđenim izvješćima, Bihaćko ratno vijeće odlučilo je da ustanici okupljeni sjeverno od Bihaća trebaju prijeći granicu i krenuti prema Slunju čim 72. brigada iz Zavalja napadne Bihać. Ustanici su ugrozili vezu od Zavalja prema Slunju, jer su 29. kolovoza porušili telegrafske instalacije kod Željave u dužini od 64 koraka.

Zbog svega navedenog dolazak 28. pješačke brigade bio je u interesu održavanja sigurnosti austrougarskog području, ali i zbog pokretanja operacija 72. brigade prema Bihaću. Budući da je 72. brigada uglavnom ovisila o opskrbi iz Karlovca preko Slunja, zapadno je područje monarhije imalo neadekvatne izvore opskrbe i komunikacija. U međuvremenu je zapovjedništvo graničnog područja pokušavalo spriječiti opasnost upada pobunjeničkih skupina stavljanjem tri satnije iz sastava 88. Landwehr bojne kod Prosičenog kamena. Kad je zaprijetila provala iz Kulen Vakufa, dvije dodatne satnije iz 79. pješačke pukovnije grofa Jelačića premještene su u Dolnji Lapac.

U međuvremenu je 28. pješačka brigada stigla u Slunj na način da je 3. rujna bila spremna za obranu granice i razmjestila je svoje snage kod Ljeskovca, Furjana i

¹¹ Ličko Petrovo Selo

¹² Pečigrad

Ladjevca; Slunja, Videkič Sela i Lumbardenika.¹³

I nešto o topografiji operativnog područja oko Bihaća: u to je vrijeme bila nedovoljna povezanost Bihaća sa zapadom i sjeverom. Od Slunja, odnosno Karlovca i Senja vodi samo jedan put preko Petrova Sela i Zavalja do Bihaća koji je bio u dosta lošem stanju. Vodeći krševitim i šumovitim istočnim padinama planine Plješevice, put od Željave vodi kroz 4000-6000 koraka široku zaravan Debeli lug, koja je prekrivena kamenim blokovima i grmljem te ispunjena kraškim rupama, osobito od Baljevca do Zavalja. S istočnog ruba ove visoravni, ali i s puta pored Zavalja, pruža se širok pogled na nizinu Une, preko Bihaća i okolice do planina koje se nalaze preko rijeke i niz dolinu pored Musinovca¹⁴. Sama visoravan završava na granici s 30-100 m uzdignutom padinom ispunjenom krškim rupama, usječenom dubokim kanjonskim vododerinama i prekrivenom šikarom. U podnožju te padine izbijaju vododerine, od kojih treba istaknuti potok Klokot zbog neprohodnog i močvarnog priobalnog terena. Ta vodena površina također dijeli Unsku nizinu na sjeverni dio koji se proteže od Vrkašića prema Izačiću i južni dio koji se proteže od Vedropolja preko Bihaća do Jezera. Od Željave do sjevernog dijela vodi kopneni put koji do Raštela prelazi granicu na Abdić brdo. Između tog uzvišenja i Izačića proteže se teško prohodna ravnica obrasla šikarom, vrištinama i žitnim poljima.¹⁵

U gornjem toku potok Žegar¹⁶ teče kroz klanac dubok 30-35 m, koji odvaja visoravan kod Zavalja do grebena isturenog prema Bihaću, čija je najviša točka Debeljača, uzdignuta 319 m iznad Une. Sjeverno područje – nazvano Somišlje – prati potok Žegar do predgrađa Bihaća i sadrži vrh brda Glavica, koji stvara prijevaj između njega i Debeljače. Ti visovi, kao i njihovi obronci prema dolini Une i Žegarskom klancu, izrazito su neprohodni, ispunjeni kraškim rupama, posuti gromadama kamenja i obrasli grmljem. To čini vrlo teškim kretanje vojnika i njihovo upravljanje tijekom borbi. Na Glavici su bila tri zemljana nasipa (gornja reduta) male čvrstoće, dok je na brdu Somišlje izgrađena donja reduta od kamenih blokova, koja je dijelom dominirala i cestom podno brda.

U dolini s lijeve strane potoka Žegar nalazi se nekoliko brežuljaka, među kojima se svojom taktičkom važnosti ističe Križovo brdo. Tu uzvisinu okrunjuje katolički župni dvor, nekoliko salaša i mali zemljani nasip. Između Križova brda i ceste nalazi se izduženo selo Žegar, koje se sastoji od drvenih kuća na čijem se kraju nalazi tur-

¹³ *Occupation Bosniens...*, 571- 573.

¹⁴ Mušići kod Izačića

¹⁵ *Occupation Bosniens...*, 574.

¹⁶ Pod pojmom potok Žegar misli se na potok Drobica, koji nastaje spajanjem manjih potoka Zavaljske i Skočajke drage.

ska carinarnica, četvrtasta kamena zgrada s izbočinama. Područje između brda Križova i kose zaravni prekriveno je poljima kukuruza i pašnjacima bogatim šikarom, a podijeljeno je na dijelove s mnogim visokim ogradama. Dolina iza Križova brda i Debeljače sastoji se od pašnjaka, ali je mjestimično močvarno područje.

Navedene uzvisine su od iznimne važnosti za napad na Bihać. Grad se može učinkovito granatirati s većih udaljenosti poput platoa uz Raštela kod Zavalja, a u napredovanju prema Bihaću postoji nekoliko dobrih topničkih položaja uz cestu te na položajima na brdu Križova i terasastoj padini planine Somišlje.¹⁷

I nakon svih priprema general Zach sa 72. pješačkom brigadom prelazi granicu 7. rujna i kreće prema Bihaću. Napadne snage podijelio je u dvije kolone: desnu napadnu kolonu činila je 23. pješačka pukovnija, koja je imala zadaću da pokretom od sela Veliki i Mali Skočaj napadne jake protivničke položaje koji su bili postavljeni na brdu Debeljači i bočnim obroncima. Te je položaje branilo oko 1500 ustanika stacioniranih u dvije utvrde i okolnim rovovima. Lijeva kolona, koju su činile dvije pričuvne bojne 79. pješačke pukovnije iz Otočca, imala je zadaću krenuti prema selu Žegar, te osvojiti samo selo i tursku carinarnicu s uzvisinama istočno iznad sela (dio Somišlja). Procjenjuje se da je na tom pravcu bilo između 600 i 800 ustanika. Ličani su prethodno morali marširati po noći i po krševitom terenu iz očekujućeg područja kod Ličkog Petrova Sela preko Baljevca do polaznih položaja kod sela Vedropolja. Od tamo su trebali krenuti poljem uz Panjački potok u smjeru sela Žegara. Pokrivali su dosta veliko područje i time su bili izloženi protivničkim protuudarima, osobito iz sela Izačić. Žegar je za obranu imao povoljne objekte, posebno uzvisine Križova¹⁸ i Somišlje i time imao prednost nad napadnim snagama. Pričuvu napadnim snagama sačinjavale su 1. lovačka bojna, tri satnije 87. domobranske bojne (Landwehr) i dijelovi 12. topničke pukovnije.¹⁹

U tim aktivnostima Zachova brigada imala je iznimno velike gubitke od 554 vojnika, od toga 101 mrtav (tri časnika), 418 ranjenih (18 časnika) i 35 nestalih. Najveći udio gubitaka imala je lička 79. pješačka pukovnija s 317 vojnika izbačenih iz stroja, od toga 65 poginulih. I 23. pješačka pukovnija imala je teške gubitke od 225 pripadnika.²⁰

Poginuli su kapetan Johann Steykal, Markus Napialo i poručnik Ernst Holm iz 79. pričuvne pješačke pukovnije, ranjen pukovnik Albert Le Gay Edler v. Lierfels

¹⁷ *Occupation Bosniens...*, 575, 576.

¹⁸ Današnja uzvisina Križ, tt 272.

¹⁹ *Occupation Bosniens...*, 576-584.

²⁰ *Isto*, Prilog 12

(umro 19. rujna), kapetani Rudolf Soutschek, Carl Linpökh, Johann Kempf, natporučnik Vitomir Popović, Valerius Cszany, natporučnici Anton Babić, Carl Colombini, Carl Szeiff, Carl Melkuhn, Julius v. Vargha, svi iz 23. pješačke pukovnije, a potpukovnik Alexander Kokotović, satnik Carl Ballasko, Damian Gručić, Franz Löhnert, natporučnik Đuro Trbuhović, Theodor Munk (umro od rana), natporučnik Franz Glaser iz 79. pričuvne pukovnije.

Bitka kod Žegara bila je vrlo teška zbog osebujnih uvjeta, a posebno je značajna po upornoj borbi prsa u prsa, što je bilo rijetko u bitkama toga vremena. Obradene su 173 rane nanesene bajunetama, od čega 126 u 79. pričuvnoj pukovniji.²¹

Dana 13. i 14. kolovoza

O događajima prije početka borbi kod Bihaća natporučnik Milenković navodi:

Dana 13. kolovoza u 18,00 sati stožer brigade stigao je u Zavalje nakon više od 24 sata neprekidne hodnje sa zapregama iz Karlovca. Dio postrojbi brigade bio je još na graničnom kordonu, a dio je marširao u definirani prostor razmještaja oko Zavalja. Dana 14. kolovoza GM Zach, zapovjednik brigade, poslao je časnika sa zastavom do turske carinarnice kod Žegara (oko 2000 koraka od kaštela Zavalje) s nalogom da preda pismo zapovjedniku turske straže i zatraži od njega da ga odmah proslijedi glavnoj osobi – zapovjedniku Bihaća. U pismu je bio poziv zapovjedniku Bihaća da dođe u Zavalje na pregovore oko mirne predaje grada austrougarskim snagama.

Nakon tri sata vratila su se dva turska predstavnika: časnik i čauš – s pismom turskog zapovjednika u kojem se navodi da želi u potpunosti udovoljiti generalovoj želji da dođe na sastanak, ali ni pod kojim uvjetima ne želi pristupiti na austrijsko tlo. Oko pet sati poslije podne primijetili su da je iz tvrđave Bihać izišla mala skupina konjanika, koja se kretala prema turskoj carinarnici, gdje su je prihvatile turske predstraže s vojničkim počastima. Uz pomoć dalekozora vidjeli smo da su u pratnji bila četiri konjanika s bijelim turbanima.

General Zach je mene i ordonansa brigade, natporučnika Otta baruna v. Fraydenegga odredio da turske izaslanike dočekamo na granici i, ako je moguće, da ih nagovorimo da dođu do sjenovitog mjesta izvan zidina kaštela kod Zavalja. Kada smo vidjeli sastav delegacije, bili smo razočarani da se deputacija ne sastoji od turskih vojnih predstavnika, već od jednog civila na čelu i trojice ustanika, doslovce do zuba naoružanih.

Nakon susreta vojnički smo se pozdravili. Tada smo se rukovali, a ja sam ih u ime generala pozvao da odemo na jedno sjenovito mjesto kod kaštela na austrijskom tlu. Na-

²¹ *Occupation Bosniens...*, 584.

kon dugih pregovora, konačno su se složili da dođu uz uvjet da im se dopusti slobodan povratak uz našu časnu riječ. Tada nam je došao general Zach s časnikom 79. pješačke pukovnije kao prevoditeljem i kotarskim načelnikom Zavalja. Jedan od ustaničkih vođa ostao je s turskom pratnjom na granici, dok su ostala tri člana izaslanstva slijedila generala do improviziranog mjesta za sastanak u hladu kaštela.

Na čelu turskog izaslanstva bio je Husein efendija Karabegović, tajnik zadnjega bihačkog paše kojeg su prethodno protjerali turski ustanici. On je uzurpirao svu vlast i bio vrhovni civilni i vojni zapovjednik cijelog bihačkog sandžaka. Karabegović je bio u civilu. Njegov jeziv pogled i vragolasto lice odavali su zlikovca koji je, činilo se, spreman na sve. Znali su to i ustanici, pa su se bojali da Karabegović ne počini izdaju, dali su mu za nadzor dvojicu najfanatičnijih ustaničkih vođa. Bili su to borbeni momci visoke i vitke građe; nosili su turbane od meke, zlatom izvezene svile, jakne s cvjetičima jarkih boja i jednobojne hlače. Naoružanje im se uglavnom sastojalo od pušaka Winchester i turskih sablji.

General Zach ih je poslužio crnom kavom i cigaretama i započeo sastanak upoznavši Turke da je dobio zadatak od Njegova Veličanstva austrijskog cara da zauzme Bihać. Stoga ih je upitao jesu li voljni ući u pregovore u vezi s tim činjenicama.²²

Nakon što su tri člana deputacije izmijenili poglede, Karabegović je odgovorio da je narod Krajine voljan ostati samostalan i da nikada neće pristati na okupaciju sandžaka. General im je tada priopćio da mu je naloženo da, ako bude potrebno, Bihać zauzme silom. Karabegović je odgovorio da su oni u stanju pružiti snažan otpor. Tada im je general jasno dao do znanja da je krvoproliće beskorisno, da bi bilo razumnije pokoriti se volji austrijskog cara i turskog sultana, koji su podržavali okupaciju Bosne austrijske vojske. Jedan od Karabegovićevih pratitelja ustao je i izjavio: „Pazite da silom ne upadnete u našu zemlju. Smatramo vas odgovornim za svaku kap krvi koja će biti prolivena! Alahom se kunemo da će se svako od nas boriti do posljednjeg daha i da nikoga živog nećete uhvatiti. Ali teško vama, osobito vama časnicima, ako padnete u naše zarobljenništvo. Bit ćete mučeni do smrti na najokrutniji način! Recite to svome caru! Teško vama ako s oružjem u ruci uđete na naše područje!”

Nakon te neprijateljske izjave deputacija se zajedno s Karabegovićem oprostila. Karabegović je uvjeravao generala da nema nikakvu moć nad fanatičnim pučanstvom. Ja i Fraydenegg smo zatim ispratili Turke do granice i rastali se uz vojnički pozdrav. Dugo smo ih promatrali dalekozorom. Vidjeli smo kako su o ishodu sastanka prvo izvijestili skupinu pobunjenika na turskoj carini. Čuli smo glasan pljesak odobravanja. Zatim

²² MILENKOVIĆ, „Bihać und Kladauš. Meine Erinnerungen als Oberleutnant und Brigadegeneralstabsoffizier aus der Okkupation Bosniens im Jahre 1878“, 16.

smo ih vidjeli kako dalje jašu prema turskom taboru, gdje su se ponavljali isti prizori. Na kraju su nam nestali iz vidokruga pred bedemima utvrde u Bihācu. Do kasno u noć slušali smo galamu odobravanja pobunjenika, glasne molitve i pozive Alahu. U Bihāćkom polju, kao i na okolnim brdima, gorjele su logorske vatre.

Za vrijeme večere general Zach je rekao: „Gospodo, nemojte se nadati da ćemo Bihāć zauzeti bez borbe. Poznajem Krajinu i njezine stanovnike. Ovi potonji oduvijek su navikli na slobodu, neukrotivi su, uporni i hrabri. Iako smo bolje naoružani, ovdje ćemo imati težak posao. Brdoviti teren uvelike pogoduje gerilskom ratovanju, i nažalost još uvijek imam tužna sjećanja iz Meksika.”²³

Zavalje

O životu u selu Zavalje prije početka vojnih operacija Milenković navodi:

Zavalje, a posebno kaštel, nakon dolaska brigade podsjećali su na pravi vojnički tabor. Tri bataljuna 23. pješake pukovnije Ajroldi iz Sombora bila su raspoređena južno od Zavalja, dva bataljuna 79. pješake pukovnije Jelačić iz Otočca bila su razmještena oko Petrova sela. Prvi lovački (jaeger) bataljun smješten je u logor kod Zavalja, a topništvo je bilo u kaštelu. Razvio se pravi život u terenskim uvjetima. U slobodno vrijeme pripadnici 23. pukovnije pjevali su svoje mađarske i srpske pjesme te uz improviziranu glazbu plesali čardaš ili kolo. Jelačićevci su se glasali na neobičan, melankoličan i krajnje tužan način. Pljeskali su dlanovima po ustima, tako je nastala čudna vibracija glasova. Časnici su obično sjedili ili ležali u krugovima oko male vatre i zabavljali se.

Bili su to tjeskobni dani za sve nas. Navečer je gotovo svaki dan svirana glazba. Fraydenegg, ja i drugi časnici obično smo dugo nakon prestanka glazbe ostajali na bastionu tvrđave, odakle smo mogli promatrati zbivanja kod Turaka i u njihovu šatorskom logoru i na brdu Debeljači. Kada smo nakon večere odlazili spavati, često smo navraćali do bastiona, gdje smo vidjeli logorske vatre i čuli molitve i pozive Alahu. Primijetili smo da se iz noći u noć stalno širio broj šatorskih kampova.

²³ General Zach je tijekom svoje karijera sudjelovao u svrgavanju meksičkog predsjednika Benita Juárez i uspostavi vlasti meksičkog cara Maksimilijana I. iz dinastije Habsburg-Lothringen. Njega su meksički monarhisti uz potporu francuskog cara Napoleona III. proglasili carem Meksika 10. travnja 1864. godine. Većina europskih država priznala je i podržavala njegovu vlast, poglavito Francuska, Austrija, Belgija i Španjolska, a imao je i potporu Katoličke crkve, čije su svećenike u Meksiku republikanci ubijali u unutarnjim sukobima koji su prethodili stranoj intervenciji i uspostavi carstva. Sjedinjene Američke Države nisu priznale carstvo, nego su nastavile podržavati svrgnutog predsjednika Juárez. Vojna potpora Sjedinjenih Država republikancima, poglavito nakon pobjede u Građanskom ratu, bila je veliki doprinos kasnijoj pobjedi te frakcije meksičke politike u sukobu s monarhistima. Republikanci su Maksimilijana kasnije zarobili i 19. lipnja 1867. pogubili.

S druge strane austrijske granice s vrha brijega ili s kaštela promatrali smo zbivanja u obližnjem turskom taboru. U poslijepodnevnim satima Turci su provodili vojne vježbe na ravnici. Vidjeli smo kako njihovo oružje bljeska na suncu i jasno smo čuli njihove trube i povike. Nakon smotre i defilea vratili su se u šatorsko naselje u vrijeme zalaska sunca i klanjali se za večernju molitvu. Kad je pao mrak, vidjeli smo logorske vatre i čuli pjevanje i uobičajene pozive Alahu do kasno u noć. Odazivale su im se posade na brdu Debeljači i iz utvrde Bihać.

U noći s 2. na 3. rujna Fraydenegga i mene probudili su iz sna pucnji. Zgrabili smo revolvere i odmah izjurili u dvorište tvrđave. Meci su pogodili zidove naše sobe. Ubrzo je oglašena uzbuna i u vrlo kratkom vremenu okupila se čitava posada oko tvrđave. Lovčka satnija je iz tvrđave poslana prema turskoj granici na predstražu.

Ovu uzbunu je prouzročio jedan slučajan događaj. Naime, noć je bila mrkla i padala je jaka kiša. Dio turske posade preko granice iznenada je primijetio odsjaj vatre i otvorio paljbu u tom smjeru. Vatra je uzvraćena po predstraži, ali je ubrzo prestala. Poslije se pričalo da su dva Turčina poginula u toj kratkoj noćnoj vatri.

Svaki dan su nam dolazile brojne izbjeglice iz najbližih turskih naselja sa svojim stvarima i tražile zaštitu i utočište. Bilo je mnogo žena s djecom. Neke su imale vrijedan nakit, oružje, svilene haljine i zlatom vezene tkanine.

Naša je brigada na granici bila spremna za ulazak u Bosnu. General je prvo pismeno, a kasnije, kada je saznao da ustanici neprestano u većem broju pristižu iz Ključa i Krupe, tražio dopuštenje da prijeđe granicu i krene u napad na Bihać prije nego se broj pobunjenika još više poveća. No, to mu je odbijeno "zbog osobne odgovornosti". Ali je tijekom poslijepodneva 5. rujna stigao telegram iz armijskog zapovjedništva u Sarajevu²⁴ kojim se ukida zabrana prelaska granice. Tijekom 6. rujna zapovjednicima postrojbi okupljenim u tvrđavi odmah su izdane dispozicije za napad na Bihać. Napad je trebao početi 7. rujna.

Napad na Bihać

U početku napada 79. pješачka pukovnija „Jelačićevci“ napredovala je kroz gustu dolinsku maglu. Zbog toga se o stanju borbi u dolini nije moglo puno saznati. U 5 sati i 45 minuta odjeknuli su prvi pucnji iz pravca Vedropolja. Ubrzo se začula uzbuna ustanika i pozivi Alahu iz turskog šatorskog naselja i okolnih mjesta, posebno iz Bihaća i položaja na brdu Debeljača. Čuli su se i zapovjedni povici, i potom tisuću glasova "ura!", te je započela jaka paljba. Konačno, oko 7 sati i 45 minuta ujutro, magla se razišla.

²⁴ Austrougarske snage su 19. kolovoza zauzele Sarajevo, u kojemu je pružen žestok otpor domaćeg muslimanskog stanovništva. Ubrzo je zapovjedništvo operacija prebačeno u Sarajevo i iz njega je zapovijedalo daljnjim operacijama na području Bosne i Hercegovine.

Sada se mogla vidjeti crvena zastava na carinarnici. Treća baterija 12. topničke pukovnije, koja je bila na položaju od 5 sati ujutro, odmah je otvorila jaku topničku paljbu po carinarnici. U to je vrijeme 79. pješačka pukovnija bila u povlačenju, dijelom od Žegara, a dijelom od carinarnice, prema artiljerijskom položaju na uzvisini. Za njima su u potjeru krenuli ustanici s jasno vidljivim bijelim turbanima. General Zach je odmah izdao zapovijed bojniku Pokornju iz 1. lovačkog bataljuna da okupi svoje ljudstvo kod uzvisine bočno i iza topničkih položaja. Dao je oglasiti prozivku i zabiti pukovnijsku zastavu nedaleko od sebe. Panika i uzbuđenje vojnika u povlačenju bili su toliki da su se morale primijeniti krajnje mjere za njihovo dovođenje u red. Na inicijativu generala Zacha, časnici stožera brigade i lovačkog bataljuna te žandari formirali su lanac od 10 do 20 koraka, potegnuli revolvere i nitko od „Jelačićevaca“ nije smio prijeći tu liniju. Nakon tri četvrt sata napornih aktivnosti uspjeli su smiriti i okupiti „Jelačicevce“.

Svatko tko je vidio „Jelačicevce“ nakon povlačenja na plato doživio je teške emocije koje su svakoga potresle. Borba po najgušćoj magli, koja je potpuno zaklanjala pregled terena i napade fanatičnih ustanika, svakako je jedan od razloga za objašnjenje te teške situacije. Ali nitko nije htio priznati da je izazivanje nezadovoljstva vojnika u tim teškim trenucima svakako narušavalo disciplinu i moral vojnika.

Danas, nakon više od trideset godina, kada je trava na nekadašnjem bojištu odavno izrasla, ne treba se opterećivati po tom pitanju. Ovo je moj potpuno subjektivni stav i nemam namjeru da to bude tvrdnja i ne želim bilo koga za to optužiti. Želim samo uputiti na izrazitu opasnost sličnog budućeg pothvata te posebno naglasiti koliko je potrebno poštovati određene norme i smjernice za postupanje postrojbi u budućim i sličnim slučajevima. Istina je da se odmah nakon povlačenja 79. pješačke pukovnije proširila glasina da ih je tijekom borbi gađala i naša 23. pješačka pukovnija.

Ako sagledamo nepobitne činjenice da je pukovnija u magli izgubila smjer djelovanja i mogućnost efikasne paljbe zbog čega je nastupio kaos koji je prouzročio velike gubitke i od „prijateljske“²⁵ vatre. Prema nalazima vojnih liječnika, brojni vojnici su stradali od austrijskih metaka. Pukovnija se povlačila potpuno neorganizirana i u neredu, zbog čega su časnici i vojnici bili iznimno uznemireni. Gotovo sa sigurnošću može se zaključiti da se pukovnija u početnom nastupu vjerojatno borila sama sa sobom, pri čemu su dijelovi prednjih i stražnjih linija često dolazili jedni drugima iza leđa i iz straha u magli pucali jedni po drugima.

Borba Jelačićevaca odvijala se između 6:30 i 7:30 sati. Točno u 7:45 prvi topnički hici pali su na carinarnicu, a u to vrijeme pukovnija je već bila u povlačenju. Prvi bataljun 23. pješačke pukovnije Ajroldi – a o njemu jedino treba ovdje govoriti – tek se oko

²⁵ Vatra od vlastitih snaga.

8 sati približio naselju Žegar na 1200 do 1500 koraka i tu zauzeo borbeni položaj. U svim ostalim trenucima bitke pukovnije su bile značajno međusobno udaljene. Položaj pukovnije Ajroldi također je bio 200 do 300 m viši od položaja Jelačićeve pukovnije koji je bio prekriven uglavnom šikarom i zajedno s maglom sprječavao je kvalitetan pregled terena i efikasno bojno djelovanje. Nije se, dakle, moglo pucati na veću udaljenost, već samo iz neposredne blizine. Suprotno navodima iznesenim u radovima Glavnog stožera²⁶ da su projektili iz obje pukovnije prolazili ovuda, u to moram sumnjati, čak i to poreći.

Nakon osvajanja sva tri rova na brdu Debeljači pucnjava je gotovo utihnula, ali oko 10:30 ponovno se začula živa paljba. Činilo mi se da se na uzvisinama razvija novi intenzivni boj. Oko 11 sati poslao me general s dva konjička terenska žandara u 23. pješačku pukovnicu da ispitam stanje. To nije bio lak zadatak. Za to sam morao prijeći Žegarski klanac južno od Zavalja, a zatim se ponovno popeti na obronke brda Debeljače. Klanac je dubok oko 100 metara, teren s obje strane izuzetno neprohodan, vrlo strm, ispunjen kraškim rupama, prosut gromadama stijena, probijen dubokim klisurastim vododerinama i prekriven šikarom višom od ljudske visine.

Postojala je opasnost od ustaničkih skupina i pojedinaca koji su bili raspršeni ili skriveni po okolnom terenu. Uspon do Žegarskog klanca poznao sam iz ranijih izviđanja. Kretanje na konju bilo je vrlo otežano. Nakon prelaska klanca krenuli smo po padini prema gornjim uzvisinama brda Debeljače. Tu su nas ustanici više puta gađali s lijevog boka na udaljenosti od 25 do 30 koraka. Na tu vatru odgovorili smo revolverima. Nakon pet minuta "pozdravili" su nas i s desne strane grebena, ali iz veće udaljenosti. Uz sve te opasnosti, popeli smo se na vrh brda, na kojem smo zatekli pripadnike naše 23. PP. Nakon toga sam krenuo prema donjoj reduti, koja mi je bila naznačena kao položaj zapovjednika pukovnije. Tu sam zatekao zapovjednika pukovnika Le Gaya²⁷ i izvijestio ga o stanju. Nažalost, Le Gay je uskoro smrtno ranjen hicem u trbuh.

²⁶ Radi se o analitičkom radu rađenom na temelju izvorne vojne dokumentacije: *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K. K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen*, Verlag des k. k. Generalstabes, Wien, 1879.

²⁷ Le Gay plemeniti v. Lierfels Albert, brigadir (pukovnik, Oberst), nakon pogibije naslijedio ga je pukovnik (Oberst) Emerich Fiala. (Kais. *Königliche Militär Schematismus für 1878*, Aus der k.k. Hof-und Staatsdruckerei, 270.).

Treba napomenuti da se u nekim djelima navodi krivo prezime Le Gaya. Književnik Janko Leskovar u svojoj putopisnoj noveli naslova „U Bišću“ navodi „S lijeva, na brdu Somišlju, koje se preko Korduna pružilo sve do Bišća, još se nešto odugoljasta u onom mraku bijelilo, Bijaše to ogromni spomenik đenerala Leggyja, koji je na onom mjestu g. 78. pogođen tanetom, izbačenim iz turskog topa.“ (LESKOVAR, „U Bišću“, 68.) Ovaj spomenik nestao je nakon Drugog svjetskog rata. (DUJMOVIĆ, *Povijest zavaljske župe*, 83.)

Obratio sam se pukovnijskom ađutantu, poručniku Konstantinu Pauloviću za informacije o borbenoj situaciji. Izvijestio sam potpukovnika Ivana Perkovca, koji je u međuvremenu preuzeo zapovjedništvo nad pukovnijom, o tome što se događa na lijevom krilu. Shvatio sam da je položaj 23. pukovnije bio vrlo kritičan zato što je neprijateljska vatrena linija neprestano dobivala pojačanja iz Bihaća, ali i s druge strane Une, a naše snage zbog prijašnjih nedaća i tropskih vrućina bile su jako iscrpljene nedostatkom vode, ali najgore je to što je počelo nedostajati streljiva. Zapovjednik baterije izvijestio me je da je zabrinut za bateriju ako se topničko streljivo ne dostavi zbog iscrpljenosti tovarnih životinja. Zamolio sam Perkovca da što više izdrži i, ako bude neizbježno, da se povuče prema Zavalju. Nakon toga krenuo sam prema zapovjedništvu brigade, što je oduzimalo dosta vremena zbog konja, teškog terena i nizbrdice.

Više puta smo morali upotrijebiti revolvere protiv izoliranih skupina pobunjenika koji su bili raštrkani po okolnom terenu. Oko 3 sata poslije podne vratili smo se s ovoga opasnog pohoda, a da nisam ozlijedio ni sebe ni jednog od terenskih žandara. Odmah sam se javio generalu.

U nastavku borbi 23. pješačka pukovnija nije se mogla održati na uzvisini i započela je povlačenje u savršeno urednom poretku. Na čast pukovnije treba spomenuti da su sve svoje ranjenike dovezli na Zavalje.

Od 10. do 18. rujna

Ubrzo se stanje značajno mijenja. Da bi ojačali napadne snage za osvajanje Bihaća, 10. rujna na ovo područje dolazi 28. pješačka brigada iz 14. pješačke divizije²⁸ pod zapovjedništvom general bojnika (GM) Rheinländera, koja je prethodno bila razmještena u Slunju, Ljeskovcu, Furjanu i Lađevcu. Od te dvije brigade ustrojena je divizija, a GM Rheinländer preuzima divizijsko zapovjedništvo. Sljedećih dana provode se pripreme za napad. U međuvremenu je iz Karlovca pristigla veća količina streljiva, a otočka pukovnija je zbog pretrpljenih gubitaka tijekom 13. rujna popunjena novim ljudstvom. Isti dan u 16:00 sati, general Rheinländer sazvaio je zapovjednike postrojbi i dao im je usmenu zapovijed za napad. Otočka pukovnija dobila je zadaću da nakon popune ljudstvom sa svojih šest i dvije satnije (čete) iz 23. pješačke pukovnije osvoji dvije utvrde na Debeljači, dok su dvije satnije bile namijenjene za zaštitu skladišta streljiva.

Napadu je prethodila snažna topnička priprema. Udružene brigade generala Zacha i Rheinländera započele su 15. rujna odlučni boj s ustanicima, u početku bez

²⁸ U 28. brigadi su bile: 48. linijska (Nađ Kanjiža, Ugarska), 76. pričuvna pješačka pukovnija (Šopron-Ödenburg, Ugarska) i 12. lovačka bojna iz Kolina, Češka. (*Occupation Bosniens...*, 9.)

djelovanja otočke pukovnije, koja se još uvijek oporavljala od gubitaka iz prethodnih borbi. Najteže borbe vode se kod sela Izačić i Križove, u kojima sudjeluje 28. pješačka brigada, a 72. pješačka brigada djeluje kod Žegara i Debeljače i na spoju s 28. brigadom kod Križove. Isti dan ulazi 76. pričuvna pješačka pukovnija u selo Izačić kako bi spriječila eventualni proboj ustanika prema granici. Nakon pada Izačića padaju i susjedna sela (Vikić i druga), čime su rastjerane snage od oko 800 ustanika, koje su se preko sela Papara približile selu Baljevcu, te tamo počele paliti kuće i sjenike. Istodobno 23. pješačka pukovnija i 1. lovačka bojna izbijaju do protivničkih položaja kod Žegara, a dijelovi 88. hrvatske domobranske bojne upućeni su prema Ljeskovcu i Prosičenom kamenu da tamo vežu na sebe dio ustaničkih snaga i time rasterete otpor kod Bihaća. Ukupni gubici tijekom 15. rujna: 61 poginuli i ranjeni, a „Jelačićevci“ imaju dva ranjena kod Križove.²⁹

Tijekom 16. i 17. rujna provode se završne pripreme za napad na Debeljaču, prednje i bočne uzvisine Somišlje i Križova i na sam Bihać. Za napad su raspoložive snage grupirane u dvije kolone: lijevu i desnu. „Jelačićevci“ su u sastavu lijeve kolone i kreću od Raštela prema rovovima na uzvisini Somišlje i Križova i turskoj carinarnici. Te je snage činila IV. bojna.³⁰ O detaljima događanja Milenković navodi:

Tijekom 15. rujna 72. pješačka brigada napala je brdo Križova kod Žegara i carinarnicu. Istovremeno je 28. pješačka brigada napadala neprijatelja od Prosičenog kamena preko Izačića, gdje su se vodile teške borbe. Za vrijeme cijele bitke na uzvisini kod Zavalja bio sam najprije na baterijskom položaju. Neprijateljske granate više su puta padale u našu neposrednu blizinu, a posebno između nas i baterijskog zaklona, koja je bio oko 100 koraka iza nas. Ranjena su dva topnika i četiri konja.

Divili smo se bravurama i junaštvu pojedinih ustanika. Jahali su prema našoj vatrenoj liniji na 400 do 500 koraka i iz zaklona stogova sijena ispalili bi 10 do 12 metaka iz svojih pušaka Winchester i nakon toga se povlačili natrag kako bi opet napunili puške, te opet izjahali i ponovno pucali. Ponavljali su taj manevar sve dok ih naše pješaštvo konačno nije uništilo. Rezultat: križovačka župa, Žegar i turska carinarnica ostali su u našem posjedu.

Dana 16. rujna. Navečer smo ja i Fraydenegg s dva žandara odjahali u Križovu i tamo posjetili bivak naših vojnika. Selo Žegar, kroz koje smo prošli, bilo je u plamenu. Tursku carinarnicu zaposjele su dvije naše satnije (čete). Pregledali smo župni dvor koji je bio potpuno uništen našom topničkom vatrom, i tamošnji obrambeni položaj, koji je bio privremeno ojačan našim postrojbama.

²⁹ MANDIĆ, 87; *Occupation Bosniens...*, Prilog 12

³⁰ *Occupation Bosniens...*, 605.

Dana 18. rujna. Stožer brigade je s kolonom Pokorny (1. lovačka bojna) napredovao prema najvišem vrhu Debeljače. Nakon osvajanja tog vrha krenuli smo na niže brdo, gdje smo stigli oko 1 sat popodne. Rovove su zauzeli Jelačićevci iz 79. PP. Dosta je naših stradalo od vatrenog djelovanja iz Bihaća.

Tog sam dana imao prilike promatrati djelovanje našeg pješastva i topništva s rasprskavajućim granatama po neprijatelju. Tadašnji topovi od 9 cm iz treće baterije/12. pukovnije poljskog topništva, koja je bila smještena na uzvisini blizu tvrđave, djelovali su po pješastvu koje je bilo razmješteno južno od sela Žegar. Stajao sam na vrhu brda Debeljače i mogao sam promatrati razorno i ubojito djelovanje gelera kao na poligonu.

Iako je većina šrapnela eksplodirala ispred našeg vatrenog položaja pješastva, užasnula me činjenica da su neki od njih eksplodirali i nad glavama našega pješastva. I zato me zainteresiralo ispitati vojnike koji su se našli u toj nezavidnoj situaciji o učinku šrapnela na postrojbe.³¹

Odgovor je bio: u početku je bučno zviždanje metaka bilo krajnje jezivo, no kasnije, kada se vidjelo kako meci precizno pogađaju svoje mete, dalo je osjećaj potpune sigurnosti. Svijest o tome da ih artiljerija djelotvorno podržava iznimno je podizala moral vojnika, tim više što je suzbila jake neprijateljske napade. Iz toga je bilo vidljivo da geleri koji eksplodiraju neposredno iznad čela pješачke vatrene linije ne ugrožavaju vlastite snage, a ako su postrojbe bojno iskusne – ni moralno. Na manjim udaljenostima, gdje meci još uvijek imaju veliku brzinu prilikom eksplozije, koje su do 100 koraka iza linije razvoja, nema nikakve opasnosti, jer napadna linija neće pucati stojeći, već uglavnom klečeći ili ležeći.

Dakle, sve dok pješastvo ne uđe u zonu dometa pušaka (400 do 500 koraka), prebačaj gelerima je za njih potpuno siguran jer tako veliki razmaci artiljerijskog djelovanja u praksi nikada ne postoje. Međutim, kada se naše pješastvo približi kontaktu s protivnikom, možda bi radi sigurnosti bilo preporučljivo povećati tempiranje granata, što uopće ne utječe na učinak, jer s tako promijenjenim elementima paljbe još uvijek prisutne neprijateljske pričuve vjerojatno će biti pogođene.

Na brdu smo ostali preko noći. Bila je jako hladna noć s obilnom kišom. Ležali smo na goloj zemlji i nismo imali kapute sa sobom. U 10 sati stigao je konvoj za postrojbe s vinom, vodom i municijom. Poslao ga je general Reinländer koji je bio u Zavalju. U 2 sata ujutro stigla je zapovijed da general Zach dođe na sastanak u utvrdu Zavalje.

³¹ MILENKOVIĆ, 19.

19. rujna i osvajanje Bihaća

Navečer 18. rujna sve predstraže Bihaća bile su pod nadzorom austrijskih snaga. Nakon teške i krvave borbe između 15. do 18. rujna osvojena je uzvisina Križova, župni dvor, turska carinarnica i na kraju tri rova na Debeljači. Vojnici su preko noći ostali na svojim položajima. Noć je protekla tiho, samo se u Bihaću čuo topot kola. Kad je počelo svitati, stožer brigade krenuo je prema Zavalju. Naravno pješice, jer je vožnja nizbrdo mogla biti opasna s obzirom na kamenit i strm teren koji je bio gusto zarastao u grmlje, posut kraškim jamama i kamenim blokovima. Inače, jutarnja šetnja nam je dobro došla jer smo se zagrijali. Nakon dvosatne hodnje stigli smo ujutro do tvrđave. General Reinländer namjeravao je pričekati da stigne još vojnika sa streljivom.

U Bihaću: sami uvjeti su se značajno promijenili preko noći. Stalno napredovanje naših postrojbi, granatiranje grada, veliki gubici lišili su ustanike svake nade da će se moći oduprijeti. Velik broj njih noću je napustio grad i odustali su od otpora i vratili se kućama. Samo su Hassan Halkie i drugi uporni ustanički vođe otišli iz grada uz zakletvu da će nastaviti otpor u sjevernim područjima Krajine. Nakon povlačenja ustanika na čelo gradske uprave dolaze turski časnici Nuribeg (efendija) i Hasan aga, koji odlučuju odmah Reinländeru predati tvrđavu. Deputacija turskih časnika stigla je na liniju razdvajanja u 10 sati prijepodne, a nakon toga i kod generala Reinländera u 12:30 sati, kada je ponuđena primopredaja tvrđave Bihać. General Reinländer zahtijevao je da se podigne bijela zastava i da se preda oružje, snage i streljivo. Izaslanici su na časnu riječ jamčili da neće biti ni najmanjeg otpora stanovnika Bihaća ulasku naših snaga. Dok je dio turskih časnika ostao u tvrđavi Zavalje, drugi dio se vratio u Bihać da prati izvršenje dogovorenih mjera. U 15:00 sati Nuribeg (efendija) javlja da je sve spremno za ulazak naših snaga. Ubrzo nakon toga, dva generala su uzjahala svoje konje i sa svojim stožerima odjahala do Bihaćkog polja, gdje su postrojbe bile spremne za hodnju.

Trima baterijama zapovjedbano je da se popnu na dominantnu uzvisinu i svoje potpuno napunjene topove usmjere prema Bihaću. Oko župnog dvora u Križovi bila je razmještena 23. pješačka pukovnija, a 48. pukovnija od turske carinarnice prema Bihaću.

U pričuvi su ostale dvije pričuvne pukovnije i 12. lovački bataljun.

Onda je 48. pukovnija napredovala do zidina tvrđave, dok je 23. pješačka pukovnija dobila zapovijed da uđe u Bihać. Njezini pripadnici su jahali kroz predgrađe do zapadnih vrata tvrđave. Tu je najprije prva satnija (četa) dobila zapovijed da umaršira u tvrđavu i da napreduje u koloni kroz pojedine ulice do zgrade lokalne uprave (Konak). Slijedile su je preostale tri satnije 1. bataljuna, zatim pukovnijska glazba koja je svirala Radetzky marš, te dva generala sa svojim stožerima i turski časnici. Na kraju su slijedili 2. i 3. bataljun 23. PP Ajroldi.

Nakon ceremonije ulaska u Bihać šetali smo po gradu. Malobrojni stanovnici Bihaća koji su ostali postrojili su se i salutirali na turski način. Kada smo stigli pred Konak, generale su s najvećim poštovanjem dočekali mutašerif, mudir, pojedini hodže i drugi uglednici. Turska je zastava spuštena s koplja i podignuta crno-žuta zastava uz zvuke državne himne i oduševljeno klicanje vojnika.

Nakon toga generali su pregledali Konak i druge veće zgrade u gradu te uredili smještaj 23. pukovnije koja je trenutno morala ostati u bihaćkoj tvrđavi kao njezina posada. Zatim su napustili Bihać kako bi se pridružili trupama stacioniranim izvan grada. Teškoj bateriji naređeno je da krene u Bihać i postavi topove na pogodna mjesta u tvrđavi. Dvije brdske baterije i 48. pukovnija raspoređene su izvan Bihaća na sjevernu padinu Debeljače. U Zavalje smo se vratili oko 6:30 navečer.

Sljedećeg poslijepodneva stožer brigade ponovno je otišao prema Bihaću, a general je posjetio turski magazin, bolnicu, vojarne, džamije i druge značajnije objekte. Dok su sve trgovine bile zatvorene 19. rujna, kada smo ulazili u Bihać, turski su trgovci već 20. rujna na svojim štandovima odlično poslovali. Gotovo svaki naš vojnik požurio je kupiti nešto turske robe da je pošalje kući rodbini. U Konaku smo vidjeli dosta izloženih pušaka, pištolja i drugog oružja. Gradski zapovjednik izdao je proglas prema kojemu je svaki posjednik dužan pod prijetnjom smrtno kazne predati privatno oružje iz svojih domova i to u roku od tri dana. Pronađene su i tri zastave, pištolj marke Akenge i streljivo za male puške te barut. Veći dio turske vojske povukao se prema Petrovcu. Uvečer je 28 časnika i 88 topnika došlo iz tvrđave u Zavalje, predali su oružje i nakon toga se utaborili izvan zidina tvrđave. Bili su u jednom stanju, zapušteni i poderani.³²

Bilo je očito da već dulje vrijeme nisu dobili plaću, zbog čega su bili dužni velike svote židovskim trgovcima u Bihaću koji ih zbog toga nisu htjeli pustiti. General Zach dao im je tri dana da dovedu u red svoje obaveze i onda mogu krenuti dalje. Tijekom poslijepodneva 21. rujna turski su vojnici sa svojim obiteljima krenuli iz Bihaća. Serpentinama od carinarnice prema tvrđavi vukla se duga kolona zaprežnih kola.

Nekoliko časnika jahalo je naprijed, slijedila su ih zaprežna kola sa ženama, uključujući i harem potpukovnika Nuriya (četiri žene), zatim velika kolona koja se sastojala od pretrpanih kola s djecom i prtljagom. Nakon kraćeg odmora u Zavalju kolona je krenula prema Slunju. Taj događaj završio je komičnom epizodom: jedan šaljivdžija brzojavio je iz Slunja u Karlovac vijest da »sutra dolaze Turci«. Ta je vijest uznemirila cijeli Karlovac. Zapovjednik gradske obrane i bojnik tvrđavskog topništva poduzeli su obrambene mjere. U predgrađu Karlovca kod Koranskog mosta postavljen je topnički vod, a u nedostatku drugog vojnog osoblja, mobilizirana je kadetska škola koja je raspo-

³² MILENKOVIĆ, 20.

ređena na borbeni položaj izvan grada. Mnogi stanovnici su pobjegli u Zagreb. Pogreška je kasnije ispravljena.³³

Daljnji tijek borbi

Pacifikacija Krajine između Une i hrvatske granice povjerena je generalu Rheinländeru, koji je planirao snažnim udarom skršiti i zadnji otpor ustanika. Nakon pada Bihaća Rheinländer kreće 25. rujna prema jugoistoku, dakle onim smjerom kojim su pobjegli bihaćki ustanici. Namjera mu je bila da se spoji sa snagama iz smjera Banja Luke te pacificira preostala ustanička mjesta, naročito Petrovac, kao njihovo središte. Tijekom 4. listopada krenuo je prema selu Peć. Putem mu je dojavljeno da su se ustanici iz Vrnograča, Bužima i Jezerskog skupili oko Peći te tijekom 6. listopada zaposjeli uzvisinu Debelo brdo (tt. 341 m). Tijekom 7. listopada padaju selo Peć i Pecka gora koja se nalazi sjeverno od Peći. U naknadnim borbama zauzet je Ključ.

Gubitak u tim aktivnostima bio je velik, osobito 6. listopada: 53 mrtva i 205 ranjenih, od toga pet časnika. Nakon toga Rheinländer osvaja i susjedna mjesta Podzvzd, Vrnograč, a Bužim se dragovoljno predao. Tijekom 20. listopada još je jedino otpor pružala tvrđava u Kladaši, koju je 1. lovačka bojna prisilila na predaju.

O tim događanjima Milenković navodi:

Nakon zauzimanja Bihaća, pristupilo se bojnom osiguranju tog mjesta, otvaranju novih komunikacija, prikupljanju namirnica, razoružanju okolice i konačno planinskoj obuci postrojbi za nastavak djelovanja u Krajini. To je sve obavljeno s velikim entuzijazmom.

Trupe su poduzimale svakodnevne akcije radi razoružanja stanovništva. Nigdje nije bilo ozbiljnijeg otpora. Tu i tamo je pronađeno oružje tijekom pretresa kuća. Stanovnici su smatrani odgovornima i, ovisno o privodi slučaja, zatvarani ili je protiv njih postupano po vojnim propisima. Samo je željezna stega mogla djelovati na taj narod.

Dana 24. rujna stigle su turske deputacije iz Cazina, Petrovca i turske posade Krupe pod vodstvom nekog buljpaše (bojnika), koji su svi ponudili svoju odanost novoj vlasti. Petrovačka deputacija javila je da je grad odlučan za predaju, ali da ustanici pustoše između Bihaća i Petrovca.

Dana 25. rujna stigla je zapovijed 72. brigadi da krene prema Petrovcu i Ključu te da izvrši potpuno i nemilosrdno razoružanje svih mjesta u području djelovanja. Crtao sam skice za pohod na Ključ. Plan je bio da se prvog dana dođe do izvora Begove (zbog

³³ Isto, 21.

nedostatka vode) i da se prenoći u podnožju Suvačke planine, visoke 1146 m. Drugi dan je trebalo proći Bjelaj i do noći stići do Petrovca. Nakon zauzimanja grada i tvrđave trebali smo za jedan dan doći do Han Pravske³⁴, a sutradan stići do Ključa.

Pohod je započeo u 6 ujutro 26. rujna. Bio je oblačan, vlažan dan. Cesta je zbog nedavne jake kiše bila toliko razrovana i neprohodna da je prijevoz više puta zapinjao pred vratima Bihaća i mogao je krenuti samo uz nadljudske napore osoblja. Na mjestima su kola doslovno tonula do osovine, a ljudi su do koljena tonuli u kaljužu. Vod inženjerije cijelu je noć radio kako bi učinio cestu koliko-toliko prohodnom. Ali rano ujutro opet je padala kiša, zbog čega se tlo dodatno raskvasilo.

Kada je stigao u Ripač, generala je dočekao tamošnji bogati beg Mehmed Ali, koji je generalu osobno predao svoje prekrasno oružje. Od Ripača vodila je dobro uhodana, ali vrlo strma cesta puna serpentina preko Ripačkog klanca. Napustivši glavnu kolonu, jahali smo do prethodnice, koju smo sustigli kod Han-Jasena³⁵, gdje smo se jedan sat odmorili. Dok smo se odmarali, padala je jaka kiša. Uzalud smo tražili zaštitu. Na zemljovidu nije bilo ni jednog naselja i seoskog imanja. To su područje godinama spaljivali i do temelja uništavali lutajući ustanici i pljačkaške družine. Naša hodnja je uz jaku kišu nastavljena.

Očekivali smo da ćemo svakog časa naići na pobunjenike. Oko 2 sata popodne stigli smo na izvor Begovače. Iznad izvora na Dugopoljskoj visoravni, gdje se nekad nalazilo selo Lipa, formiran je kamp koji je nakon osiguranja nastanjen. Ubrzo smo dovezli drva i nakon bezbroj pokušaja, naš dobri Zaptieh uspio je zapaliti vatru. Zatim su upaljene nove vatre, tako da je nakon sat vremena gorio znatan broj logorskih vatri.

Nakon toga je započela izgradnja skladišnih koliba. Još uvijek nije bilo traga našoj pratećoj koloni. Naše zalihe bile su potrošene. Bili smo jako gladni i dobili smo vrlo skroman obrok. Iz Ripača nas je stalno pratio Turčin čudnog izgleda. Imao je visoka drvena kola koja su bila debelo zastrta turskim čilimima, a vukli su ih volovi. Družinu je predvodio stari sjedobradi Turčin. Kad smo prešli u otvoreni logor, Turčin je također doveo svoja kola do našeg logora i ispregao svoje volove. Zaptieh je dobio nalog da ispita Turčina o njegovim namjerama. Vratio se sa smiješkom i izvijestio da je stari Turčin bogati beg iz Bjelaja, koji se, pošto su ga ustanici prethodno istjerali s njegova imanja, našao pod zaštitom naših snaga i namjeravao se vratiti u Bjelaj sa svoje četiri haremske žene zaklonjene u kolima.

Nakon što se zamračilo, pokušali smo se malo odmoriti. Htjeli smo popraviti krov naše kolibe, ali je bilo nemoguće spriječiti prodor vode. Pod kolibe bio je potpuno mokar.

³⁴ Danas Bravsko.

³⁵ Danas Dubovsko.

Prostirali smo gumene i druge deke, ali vlaga je uvijek prodirala. Ni general nije bio zadovoljan našim mokrim spavaonicama. Dao je donijeti svoje sedlo, položio ga vanjskom stranom na zemlju i koristio ga kao jastuk. Rekao je da je to već isprobao u meksičkoj kampanji i savjetovao nam da slijedimo njegov primjer. Legli smo jedan do drugog da se malo ugrijemo. Unatoč umoru, nisam mogao oka sklopiti pa sam mirno ustao i polako ispuzao iz kolibe. Noć je bila mrkla. Grmljavinska oluja pretvorila se u jaki pljusak. Osim toga, visokim platoon zapuhala je olujna bura. (Dugopolje se nalazi na visini od 800 do 900 m nad morem.) Terenski žandari bili su u kolibi do nas. Dobri Zaptieh hodao je gore-dolje ispred naše kolibe, držeći stražu sa svojom puškom Winchester i spreman na eventualnu paljbu. Tijekom večeri je rekao da se uvijek plašio noćnog napada ustanika. Naleti vjetra prijetili su gašenju vatre oko koje je posada spavala. Morao sam upotrijebiti silu da dobijem svoje mjesto. Legao sam blizu vatre, napola budan, napola u snu. Tako sam ležao oko sat vremena kad sam primijetio osobu koju sam vrlo dobro poznavao i ona je također krenula prema vatri. Stavila je glavu na moj bok. Malo sam gundao, konačno prepoznavši svog suborca Fraydenegga. Rekao mi je da više ne može izdržati u kolibi od hladnoće i vlage.³⁶

Tada smo se žalili na loše vrijeme i našu jadnu situaciju. Napokon smo jedno drugome priznali da patimo od jake hladnoće. Uzeli smo malo kinina, koji smo uvijek imali sa sobom. Još je uvijek padala kiša, a bura je snažno puhala. Bilo je jako hladno. Kako bismo se ugrijali, legli smo sasvim blizu vatre i zapalili svoje čizme koje su se zbog toga oštetile.

Proveli smo tako gotovo nekoliko sati. Noć nam se činila beskrajnom. Odjednom smo u daljini čuli buku koja je postajala sve glasnija. Iskočili smo od vatre i pogledali u smjeru buke. Ništa se nije vidjelo. Zaptieh je rekao da ustanici neće glasno napasti, već će se prišuljati kao mačke.

Uskoro smo čuli buku. Vidjeli smo jaku svjetlost kako se pojavljivala između drveća obližnje šume. To je bilo svjetlo baklji kojima smo bili osvijetljeni. Konačno se pojavio manji dio naše prateće kolone. Odmah je u susret poslana jedna satnija koja joj je trebala pomoći. Njihovo napredovanje teklo je polako. Kola su se često morala zaustavljati kako bi iscrpljeni konji odahnuli. Bilo je 2 sata ujutro i s istoka se počelo lagano razdanjivati. Vidjeli smo izvor Begovače, koji izvire iz kamenitog tla čiji je početni mlaz tvorio moćan potok, koji je naša kolona morala proći.

Nakon sat vremena napornog rada, kolona je prebačena preko potoka, nakon čega je u logoru bilo živo. Zaklana je dopremljena stoka i odmah se počela priprema hrane. Dana 27. rujna u 5:30 sati ujutro jeli smo meso i rižu preostalu od prethodnog dana.

³⁶ MILENKOVIĆ, 21.

Glavnini kolone još nije bilo traga, kao niti vijesti o njezinoj sudbini. U 9 ujutro glavni liječnik brigade izvijestio nas je da su tijekom noći pojedini pripadnici oboljeli od dizenterije. U 10 sati ujutro general me poslao natrag na marš liniju sa zadatkom da pod bilo kojim uvjetima pronađem glavninu kolone koja je negdje zapela. Nakon pola sata naišao sam na dio te kolone.

Zapovjednik snaga zadužen za osiguranje kolone izvijestio nas je da je glavnina kolone još jako daleko. Rekao sam mu da požuri i odjahao sam dalje. Ostatak kolone bio je na strmoj serpentini koja vodi prema klancu Ripač. Nijedna kola u koloni nisu smjela biti natovarena s više od 4 quintala. Ali i taj mali teret bio je prevelik za sitne konje. Većina kola bila je natovarena vinskim bačvama. Dodatno naprezanje više nije bilo od koristi jer su konji već bili previše iscrpljeni i preumorni.

Dakle, što učiniti? Bolje donijeti malo vina u tabor nego ništa. Zato je dan nalog da se vino napuni u prazne kante, zdjele, čaturice itd. Ukratko, napuniti vinom svaku raspoloživu posudu i tako rasteretiti kola. Na kraju, ako nema druge mogućnosti, vino istočiti u okoliš. Uz pomoć ekipe uspjeli smo organizirati novu kolonu do 2 sata poslijepodne. Vratio sam se u logor u 4:30 ujutro i javio da će kolona stići do večeri. Tako je i bilo. U 6 ujutro vojska je bila spremna za pokret. Svi su bili sretni što konačno mogu napustiti ovaj bijedni logor. Moram priznati da ću više od 40 sati provedenih na dugopoljskoj visoravni u natopljenom rublju i odjeći, po neprestanoj kiši i ledenoj buri, pamtit i do kraja života. Hodnja je nastavljena u dvije kolone. Jedna je kolona išla preko Bjelaja za Kulen-Vakuf, a druga za Petrovac. Tu smo prešli povijesnu visoravan Bjelaj, gdje je po predaji tvrđava Ključ i oko 70 dvoraca i tvrđava 1463. godine predano Turcima. Tu je pogubljen posljednji bosanski kralj s brojnim kneževima, vojvodama, vlastelom i masom običnog puka.³⁷

U 12 sati stigli smo na brdo Vertoče, gdje smo se odmorili sat vremena. Sunčeve zrake koje su probijale oblake dale su nam malo topline. Svima nam je bilo bolje, a i ekipa je bila dobro raspoložena. Za vrijeme odmora došao je iz Bihaća neki Zaptieh, kojega je general Rheinländer poslao s nalogom. Zaptieh je jahao cijelu noć i pola dana. Odmah se vratio s pismenim izvješćem. Udaljenost od Bihaća do Vertoča iznosi cca 50 km.

³⁷ Velika osmanlijska vojska pod vodstvom Mehmeda II okupila se u proljeće 1463. u Adrianopolu (Edirnu) i krenula na Bosnu. Kralj Stjepan Tomašević pobjegao je iz kraljevskoga grada Bobovca i najprije se sklonio u Jajce, a onda u utvrđeni grad Ključ na Sani. Tu se Mehmet-paša Anđelković pismeno i pod zakletvom obvezao da će mu poštediti život i pustiti na slobodu ako preda grad. Kad se nakon pregovora Stjepan predao, zarobio ga je i odveo sultanu Mehmedu u Jajce, koji ga je natjerao da potpiše zapovijed svim zapovjednicima da predaju utvrde Turcima. Nakon toga je 25. svibnja dao pogubiti kralja i brojnu bosansku vlastelu. Tako je smrću posljednjega bosanskog kralja Bosna izgubila svoju samostalnost i postala turski Bosanski sandžak. Posmrtni ostaci kralja Stjepana pohranjeni su u Franjevačkom samostanu u Jajcu, a uspomena na njega i danas je u narodu živa i mnogi hodočaste na kraljev grob na brdu iznad Jajca.

Oko 5 sati popodne konačno smo ugledali zidine kule grada Petrovca obasjane večernjim suncem. Dalekozorom je bilo moguće identificirati šatorsko naselje i vojsku ispred Petrovca. Izviđanjem koje su obavili konjanici pokazalo se da se radi o austrijskim vojnicima. Poznati znak trube odande je to potvrdio. Za pola sata naša je kolona umarširala u Petrovac. Tu smo već susreli 1/2 bataljuna 22. pješačke pukovnije Weber, koji je tog dana došao iz Ključa, a prije toga je proveo razoružanje Petrovca. Bataljun 58. pješačke pukovnije nadvojvode Ludviga Salvatora dva sata prije nas stigao je iz Banja Luke u Petrovac. U 9 sati i 30 minuta stigao je i bataljun 76. pješačke pukovnije Knebel iz Sanskog Mosta. Tako su se dva dana za redom u Petrovcu susretale četiri kolone koje su dolazile s raznih strana.

Stanovnici Petrovca bili su vrlo miroljubivi i susretljivi. Ustanici su se prethodnih dana povukli u okolne planine. Kraj oko Petrovca jako je lijep. Na nekim obližnjim brežuljcima uočljive su ruševine starih dvoraca. Ubrzo nakon našeg dolaska pojavio se Mudir s gradskim predstavnikom da pozdravi generala i uvjeri ga u svoju odanost i poštovanje. Nakon što smo se prilično dobro smjestili i skromno večerali, u 9 sati otišli smo na počinak. Spavali smo na sijenu koje smo prostrli po podu, ali, hvala Bogu, pod krovom. Pred našim vratima ležao je dežurni terenski žandar i dobri Zaptieh, koji nije propustio priliku osigurati našu osobnu sigurnost. Dakle, pohod na Petrovac, koji je smatran vrlo opasnim, nije prošao bez muke, ali barem bez krvavih okršaja s ustanicima. Pohod na Ključ postao je bespredmetan jer su ga naše snage već bile osvojile. Vratili smo se preko Bjelaja i Bihaca u dvorac Zavalje, kamo smo stigli 1. listopada u 4 sata poslijepodne. Razoružanje je posvuda provedeno bez otpora.³⁸

Osvajanje tvrđave Kladuša

Cijela Bosna i Hercegovina već je bila pacificirana, osim sjeverozapadnog dijela Krajine koji se još nije predao. Ustanici, koji su se nakon krvavih borbi 6. i 7. listopada raštrkali kod sela Peč³⁹, nastavili su otpor. Većina se povukla u tvrđavu Velika Kladuša, koja je svojim položajem i konstrukcijom još uvijek omogućavala čvrstu obranu. Leži na 225 m visokom brežuljku koji se strmo spušta prema sjeveru i zapadu, većim dijelom okružen potokom Grabarska, koji za vrijeme kiša plavi donji dio područja. S južne i istočne strane tvrđavom dominiraju okolni visovi udaljeni od 600 do 800 koraka. Zidovi su visoki 5 m, debeli oko 15 cm,⁴⁰ imaju mnogo izbočina i djelomice su u zapuštenom stanju od posljednjeg zauzimanja carskih snaga pod vodstvom GM Rukavine iz 1835. godine.⁴¹

³⁸ MILENKOVIĆ, 22.

³⁹ Pećigrad

⁴⁰ Ovaj podatak je netočan: debljina zida morala je biti puno veća.

⁴¹ Sukobi s osmanskim podanicima iz Bosne i Hercegovine na kordonu Karlovačkog generalata,

Unutar zidina bila je 15 m visoka kula s platformom širokom 6 m iznad baze koja je služila kao reduta. Tu se nalazila stambena zgrada, turska bogomolja i cisterna.

Tijekom 9. listopada pristigla su dva bataljuna: 1. lovački i 89. mađarski honved bataljun, te brdska baterija iz IV. Sljedećih dana nastavili su se sukobi i manje borbe, od kojih su neke bile uzrokovane terenskim izviđanjima i patrolama, a neke prilikom razoružanja okolnih naselja.

Dana 11. listopada u 4 sata poslijepodne došla je muslimanska deputacija iz grada Velike Kladuše, na čelu s hodžom, do zapovjednika Zernierovih trupa s molbom da im dopusti ulazak u tvrđavu kako bi mogli predati garnizon. Zapovjednik nije dopustio deputaciji prijeći granicu predstraže, ali je dao zaustaviti paljbu u 5 sati poslijepodne. Ustanici su bez obzira na to nastavili pucati. Zahtjev da predaju tvrđavu time se nije ispunio. Unatoč djelovanju brdske baterije sljedećih dana, tvrđava nije kapitulirala i zapovjednik snaga Zernierung tražio je duže vrijeme za opsadu tvrđave. General Zach je osobno vodio napad na tvrđave i tako prisilio posadu da se što prije preda. Nakon što smo 16. listopada uputili snage potrebne za osvajanje tvrđave, stigli smo tamo tijekom 17. listopada u 9 sati. Dok je izviđao borbene položaje, general je zapovjedio da u sumrak treba stegnuti obruč opsade.

U 8 sati navečer primljeno je izvješće da je 12. lovački (Jaeger) bataljun stigao u Veliku Kladušu, ali da ne može doći do dodijeljenog mu položaja koji se nalazio južno od tvrđave jer se potok Grabanka razlio po okolnom terenu, a bujica je porušila mostove. Oko 11 sati peti bataljun 76. PP i jedna brdska baterija javile su se da su stigle u Vališselo⁴².

Dana 18. listopada prethodno spomenute trupe prebacile su se u zaseban korpus i u 4 sata poslijepodne po utvrdi djelovale su dvije brdske baterije. Činilo se da se broj branitelja uvelike smanjio tijekom posljednjih nekoliko dana, jer je slabo uzvraćana vatra. Artiljerijsko djelovanje dalo je zapovjedništvu snaga uvjerenje da se tvrđava može brzo savladati silovitim napadom ili prepadom. GM Zach odabrao je potonju vrstu napada.

nastavljeni su tijekom prve polovine 19. stoljeća zbog čestih pljačkaških upada Osmanlija i njihovih podanika iz zapadne Bosne ili „Turske Hrvatske“ na pogranična područja Ličke, Otočke, Ogulinske i Slunjske pukovnije pod habsburškom vlašću. Ljeti 1835. Turci su poremetili sigurnost na kordonu ogulinske graničarske pukovnije pa je general Rukavina, glavni zapovjednik vojnog kordona na hrvatskoj granici poduzeo operaciju zbog čestih nereda, ubojstava i pljački, koje su Turci nekažnjeno počinjali na hrvatskoj Vojnoj granici – na svoju je ruku odlučio kazniti Turke. Iznenada skupi graničarske bataljune ogulinske i slunjske pukovnije, hitro prijeđe bosansku granicu, napadne Turke kod Kladuše, potuče ih i natjera u bijeg i time utjera strah da se Vojna granica mora ubuduće poštovati. Time je mir bio osiguran na dulje vrijeme. U: HOLJEVAC, „Sukobi na karlovačko-bosanskoj granici (1815.-1846.)“, 17-18.

⁴² Današnji Cetingrad.

Stoga je odmah zapovjedio izradu ljestava za penjanje po zidovima i izradu usječnih ploča. Polovica teške baterije 1/III, koja je u prvim satima popodneva krenula iz logora kod Bihaća, trebala je zauzeti položaj na visovima zapadno od Kladuše koji su bili udaljeni oko 1200 koraka od tvrđave. Snage su se morale neprimijećeno uvesti u borbu tijekom sumraka.

U zoru (5 sati ujutro) 20. listopada, jedna satnija sa zapadne i jedna s istočne strane morale su se pokušati popeti na zidove uz pomoć ljestvi. Pionirski odjel lovačkog bataljuna trebao je otvoriti ulaz kod kapije. Na polovici kosine u pričuvu su ostale dvije satnije. U noći na 20. čule su se u tvrđavi predstraže i patrole. U 4 sata ujutro general je sa svojim stožerom otišao na vrh brda iza kojeg se nalazio naš logor. Vladala je potpuna tišina i mrak. Dan je svanuo u 5 ujutro. Primijetili smo naše lovce kako se približavaju zidu tvrđave i postavljaju ljestve za penjanje.

U tvrđavi nije bilo zamjetnog pokreta ustanika. Lovci su se penjali na zid u isto vrijeme na različitim mjestima da bi ubrzo hodali po vrhu zida, a da iz unutrašnjosti tvrđave nije ispaljen ni jedan metak. Prodrli su u unutrašnjost bez ispaljenog hitca! Pričekali smo još nekoliko minuta, a onda smo s dvije satnije (čete) krenuli prema tvrđavi. Za 20 minuta bili smo tamo.

Lovci su prethodno pretražili svaki kutak objekta i nigdje nisu pronašli ustanike. Prema naknadnim spoznajama, ustanička posada, koja se u posljednjih nekoliko dana smanjila na oko 80 ljudi, tijekom noći je u dijelovima napustila tvrđavu. Pod zaštitom noćne tame, gustim, gotovo neprobojnim šikarama na sjevernoj i zapadnoj strani planine, brojnim vodenim zaprekama nastalim zbog bujanja potoka, noćnom grmljavinom, te poznavanjem stanja terena neprimjetno su napustili tvrđavu. U tvrđavi su pronađene zastava, tri topa, mnogo pušaka i drugog oružja, streljiva i namirnica.

Nakon zauzimanja tvrđave u Kladuši ostala su dva bataljuna i jedna brdska baterija sa zadaćom da pregledaju teren najsjevernijeg dijela Krajine i dovrše razoružanje preostalih ustanika. Ta je aktivnost provedena bez otpora. Stožer brigade vratio se u Zavalje, gdje je stigao tijekom 21. u podne.

Život u Bihaću prvih dana nakon okupacije

Tijekom 23. listopada stožer brigade prelazi u Bihać. Na generalov zahtjev Fraydenegg je već izradio tlocrt Konaka i isplanirao razmještaj osoblja brigade. General je odobrio taj prijedlog. Prvih nekoliko dana bili smo posvećeni uređenju našeg smještaja. Morali smo puno toga uraditi kako bismo ga učinili ugodnim za život. Sobe su bile suhe, jeli smo svoje skromne obroke u sobi dežurnog časnika.

Gotovo svaki dan jela se juha od riže, govedina s krumpirom ili bundevom, pa na kraju giardinetto od sira, oraha, suhих smokava ili šljiva i jabuka. Ponekad smo imali i pečenje. Ujutro smo popili kavu ili čokoladu. Naš večernji obrok sastojao se od zagrijane junetine s rižom ili konzerviranog gulaša s krumpirom i popili smo crno vino. Voda je bila štetna za zdravlje. Turski stanovnici hrlili su sa svojim brigama načelniku Karabegoviću, kojeg je imenovao general, ili imenovanim kotarskim činovnicima podređenim vojnom zapovjedniku.⁴³

Popodne je svaki dan bila muzika na trgu između stražnje strane Konaka i Une. Navečer smo šetali ulicama Bihaća. Htjeli smo detaljno upoznati turske običaje. Gotovo svaki dan slušali smo mujezina kako s tornja velike džamije, dok je sunce zalazilo, izgovara svoju molitvu. Često smo odlazili na hrvatsku tržnicu na čašu piva ili kod ljupkih srpskih sestara u neko od predgrađa na šalicu crne kave. Naravno, sjedili smo tamo po turski, prekrivenih nogu na tepisima prostrtim na podu. Ako je vrijeme bilo loše, okupili bismo se u Fraydeneggovoj sobi sat vremena prije večere i igrali karte.

Auditor Blümel uvijek je postajao za oblačnog vremena melankoličan, stalno je čeznuo za svojom ženom i Bečom i uvijek je razmišljao o mirovini. Jedne večeri, kad mu je bilo jako hladno, Fraydenegg je dao zapaliti vatru u sobi. Ali iznenada je došlo do detonacije u peći. Blümel, koji je u to vrijeme igrao piquet, skočio je i od straha se za-barikadirao iza vinske bačve. Tek nakon dugog nagovaranja izišao je van. Naknadnom istragom utvrđeno je da se ispod žeravice nalazilo oko 20 do 25 revolverskih metaka koje su Turci vjerojatno sakrili u peći, a koje su od vatre eksplodirale. Blümela smo svi morali smirivati zbog pretrpljena straha.

Posjet glavnog zapovjednog generala Filipovića Bihaću i kraj operacija

Dana 29. listopada iz Zagreba je stigao telegram da će general Filipović sutra stići na Zavalje i posjetiti Bihać. Popodne 30. listopada dojahali smo po kiši do Zavalja kako bismo dočekali Filipovića i primili njegove zapovijedi. U Zavalje je stigao oko 18 sati. Nakon uobičajenog upoznavanja sa situacijom i primitka nekoliko zapovijedi, ja i Fraydenegg kasno navečer vratili smo se u Bihać, a general Zach ostao je u Zavalju.

Dana 31. listopada oko 9 sati Filipović je otišao u Bihać. Nakon svečanog prijama, izvještaja i smotre, njegova se ekscelencija uputila u Konak. Tu su se okupili svi djelatnici van službe i starješine garnizona, kao i bihaćki gradonačelnik Karabegović i tridesetak turskih begova iz Bihaća i okoline da dočekaju generala Filipovića. Nakon kratkog govora časnicima, okrenuo se Turcima i održao im govor na hrvatskom jeziku, koji su prekidali mnogi povici "živio!". U ime prisutnih obratili su se gradonačelnik Karabe-

⁴³ MILENKOVIĆ, 23.

gović i beg Pozderac, koji su odlikovani austrijskim ordenom Franje Josipa. Filipovića su uvjerali u svoju najiskreniju odanost prema premilostivom austrijskom caru i kralju. Njegova Ekselencija potom je posjetila korpus Zaptieh (40 snažnih ljudi), grad, vojnu bolnicu i poljsku pekaru. Nakon što je izrazio zadovoljstvo viđenim, pozvao je u 2 sata poslijepodne sve važnije zapovjednike i stožernike kao te čitav stožer na večeru u Zavalje te se ujedno oprostio s turskim begovima. Begovi su na konjima pratili kočiju Njegove Preuzvišenosti na način mađarskog banderija. U Zavalje smo odjahali u 1 sat poslijepodne. Stol u Zavalju bio je bogat. Njegova je Ekselencija dopremila svog kuhara, hranu i vino iz Zagreba. Kotarski predstojnik Rukavina osigurao je ostalo. U 7 sati navečer odjahao sam s Fraydeneggom u Bihać. Sljedećeg jutra vratili smo se u Zavalje, gdje smo se oprostili.

Njegova Ekselencija krenula je u 9 sati, a mi smo se potom vratili u Bihać. Tijekom 6. studenoga slijedio je rastanak i oproštaj u menaži s Fraydeneggom. Sjedili smo zajedno do nakon ponoći. Dana 7. studenog pratio sam Fraydenegga na konju u Zavalje. Sniježilo je. Obojica smo bili vrlo dirnuti. Iz Bihaća sam krenuo 18. prosinca u etapno glavno zapovjedništvo u Slavonskom Brodu, gdje sam bio premješten na novu dužnost.⁴⁴

Zaključak

Nedavno otkriveni iskaz Aleksandra Milenkovića, objavljen u vojnim novinama Danzer's Armee-Zeitung, daje vrlo detaljan prikaz bojeva u Zapadnoj Bosni iz 1878. godine i izniman je izvor za istraživanje toga razdoblja i događaja za lokalnu zajednicu. Nažalost, postoji malo sličnih izvora i istraživanja iz toga vremena i svaki ovakav prilog iznimno je vrijedan doprinos u shvaćanju vrlo široke strukture samih događanja ne samo za ovo područje već i za šire okružje. Vrijedno je shvatiti snažan otpor okupaciji muslimanskog stanovništva i njihova fanatična postupanja, iako je sudbina ovoga područja odlučena na visokim političkim razinama tadašnjih velesila daleko od mjesta događanja.

Svakako su zanimljiva vojna odlučivanja u sustavu zapovijedanja i donošenje odluka, a da se prethodno ne sagleda stvarno stanje odnosa na terenu koje će proizročiti iznimno velike gubitke. Zanimljivo je da je većina muslimanskih velikodostojnika bila svjesna stvarnog stanja, ali zbog nepovoljnog raspoloženja stanovništva nije bila u stanju provesti već unaprijed dogovorene političke sporazume koje je prihvatio i vrh Osmanskog Carstva. Ali pod pritiskom vojne sile stanje se ubrzo promijenilo i smirilo te je započela normalizacija života u novim uvjetima sve do kraja Prvoga svjetskog rata, kada će nastupiti sasvim novi odnosi i raspad Austro-Ugarske. Nažalost, ti procesi traju sve do današnjih dana.

⁴⁴ MILENKOVIĆ, 24.

Bibliografija

Izvori

Die Occupation Bosniens und der Herzegovina durch K.K. Truppen im Jahre 1878, nach authentischen Quellen, Verlag des k.k. Generalstabes, Beč, 1879,

Kais. Königliche Militär Schematismus für 1878, Aus der k.k. Hof-und Staatsdruckerei, Beč 1877.

MILENKOVIĆ, Aleksandar. „Bihać und Kladuš. Meine Erinnerungen als Oberleutnant und Brigadegeneralstabsoffizier aus der Okkupation Bosniens im Jahre 1878“, *Vojne novine Danzer's Armee-Zeitung*, broj: 51/52, Beč, 21. prosinca 1911.

Literatura

DUJMOVIĆ, Ivan. *Povijest zavaljske župe*, Zagreb: Udruga umjetnika „August Šenoa“, 1999.

HOLJEVAC, „Sukobi na karlovačko-bosanskoj granici (1815.-1846.)“, *Podplješivički graničari 6-2022.*, br. 1: 13-22.

LESKOVAR, Janko. „U Bišću“, U: *Sabrana djela I*, ur. Miroslav Šicel, Pregrada: Ogranak Matice hrvatska, 1993, 56-69.

MANDIĆ, Mihovil. *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine 1878*, Zagreb: Matica hrvatska, 1910.

SCHMARDA, Carl. *Kurzgefasste Geschichte des k.u.k. Otočaner Infanterie-Regiment Graf Jellačić Nr. 79 und seiner Stammregimenter. Im Auftrage des herrn K. und K. Obersten und Regiments-Commandanten Heinrich Hennevoß von Ebenburg*, Zagreb: von C. Albrecht (Jos. Wittasek), 1898.

TOMINAC, Nikola. „Ličani u okupaciji Bosne i Hercegovine“, *Hercegovina, časopis za kulturno i povijesno nasljeđe*, broj 6, 2020., i *Podplješivički graničari 2019.-2020.-2021.*, br. 3, 2021.